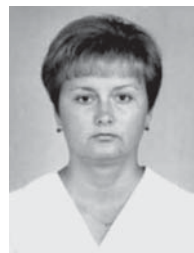

Н. М. КОМАРОВА,
канд. екон. наук,
Р. Я. ЛЕВІН,
канд. пед. наук
О. В. ВАКУЛЕНКО,
канд. пед. наук

Nadia Komarova,
Ph.D. in Economics
Roman Levin,
Ph.D. in Pedagogics
Olena Vakulenko
Ph.D. in Pedagogics

ІНВАЛІДНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Людей з функціональними обмеженнями* у всьому світі дуже багато, і кількість їх постійно зростає. У світовій програмі дій стосовно інвалідів, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 1982 р., наводяться такі дані: у середньому щонайменше кожен десятий мешканець світу має фізичні, розумові або сенсорні дефекти, а близько 25% будь-якої групи населення відчувають на собі негативні впливи цього явища¹. Отже кожна країна має вирішувати цілий комплекс проблем, щоб сприяти повноцінній інтеграції людей з функціональними обмеженнями у фізичне і соціальне середовище.

Ці проблеми включають багато аспектів: культурний, економічний, науково-технічний і технологічний,

медичний, освітній тощо, загалом потребують розробки відповідної соціальної політики стосовно зазначеної категорії населення. Наявність у суспільстві значної кількості людей з особливими потребами породжує низку специфічних проблем, що вимагають врахування у функціонуванні державного механізму (наприклад, у структурі та спеціалізації медичних, освітніх, культурних, соціальних служб і закладів), виробництві (задоволення потреб у технічних засобах корекції і компенсації вад, препаратах, спеціальній продукції тощо), будівництві (приспосовання архітектурного простору, влаштування спеціальних споруд і пристроїв), транспорті, спеціалізації громадських організацій, інших сфер людської діяльності. Тому сучасний

* З огляду на неприйнятність користування в світовій практиці визначенням "інвалід" стосовно людини як таким, що принижує її гідність, автори застосовують словосполучення "людина з функціональними обмеженнями", окрім випадків посилання на офіційні джерела, де зазначено інакше. Це вільний переклад загальноприйнятого у міжнародному обігу англійського визначення "people with disabilities" (в науковій літературі зустрічаються також й інші визначення, зокрема "людина з обмеженими можливостями", "... з особливими потребами" тощо).

підхід до розуміння явища інвалідності не обмежується задоволенням потреб лише осіб з функціональними обмеженнями, а стосується й значної частини інших людей, багатьох аспектів соціального та економічного життя. Загальновідомо, що забезпечення сприятливих умов для повноцінної реабілітації та соціальної адаптації людей з функціональними обмеженнями відповідає інтересам не лише їх самих та членів їхніх родин, а й соціально-економічним інтересам держави і суспільства.

Отже, проблема інвалідності серед інших соціальних, економічних та політичних проблем сучасного світу набула такої ваги, що може вважатися актуальною для будь-яких країн. Саме її актуальність спонукає міжнародні інституції, національні уряди, громадськість різних країн приділяти велику увагу пошуку, розробці і впровадженню моделей соціальної підтримки, які б найбільше відповідали потребам людей з функціональними обмеженнями й оптимально пристосованих до місцевих умов, традицій та ресурсних можливостей. Досліджуючи окремі аспекти соціальних проблем осіб з функціональними обмеженнями у вітчизняних реаліях, треба чітко уявляти, наскільки значущим є взагалі явище інвалідності серед інших соціальних явищ сучасного українського суспільства. Новими підтвердженнями актуальності проблеми інвалідності стали проголошення в Європі 2003 р. Роком сприяння людям з інвалідністю², а також приєднання України до низки міжнародних угод, які накладають на країни-учасники відповідні зобов'язання у цій сфері^{3; 4; 5}.

Сучасні дослідження проблеми. За даними Державного комітету статистики України, на початок 1999 р. в Україні налічувалося понад 2,5 млн. осіб офіційно визнаних інвалідами, тобто близько 5% усього населення країни. Якщо на початку 1990-х рр. загальна кількість інвалідів

у країні становила трохи менше 3% населення (близько 1,5 млн. осіб), то на 1 січня 2002 р. вона перейшла 5%-й рубіж і дорівнювала 2 млн. 659 тис.⁶.

Як видно, це приблизно вдвічі менше за середньосвітовий оціночний орієнтир (10%). Така різниця поки що не знайшла чіткого пояснення, але важко уявити, що вітчизняна ситуація настільки відрізняється у крацій бік від загальносвітової, враховуючи реалії української економіки, екології, соціальної підтримки найбільш уразливих верств населення протягом останніх 10–15 років.

Фахівці роблять різні припущення щодо такої різниці. Можливо, вона криється в різних критеріях установлення інвалідності (в різних країнах світу існують різні підходи, різні концепції). Можливо, певна частина людей хоча й відчуває за станом здоров'я певні обмеження щодо повноцінного здійснення біологічних і соціальних функцій, але не звертається до медичних установ для встановлення інвалідності. Так може бути через те, що обмежені можливості цих людей не підкріплені явними ознаками вад і захворювань, які входять до офіційного переліку, котрим керуються медико-соціальні експертні комісії при встановленні інвалідності. Дехто може не звертатися через неухвалене ставлення до власного здоров'я. Така поведінка характерна для жителів тоталітарних суспільств. І цей феномен, можливо, не зник повністю в частини населення й у посттоталітарних умовах. Інколи люди можуть не звертатися через недостатню поінформованість. І, очевидно, далеко не кожний, у кого спостерігаються стійкі розлади певних функцій (наприклад погіршення функцій органів чуття, серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату внаслідок перенесених інфекційних захворювань тощо), систематично проходить курс лікуван-

ня і, відповідно, у разі необхідності отримує тимчасову або постійну інвалідність. Можливо, впливає і те, що ті, хто за визначеними медичними критеріями об'єктивно має право на встановлення інвалідності, не завжди в змозі це право реалізувати у зв'язку з матеріальними проблемами, через побутові причини або бюрократичні перешкоди. Може впливати віддаленість місця проживання від осередків соціальних і медичних служб, недостатня уважність з боку фахівців на місцях, необізнаність самої людини та її оточення щодо послідовності потрібних дій і адресності звернень, особливо в сільській місцевості, невеликих поселеннях тощо. Таким чином, можна припустити, що певна частина людей з обмеженими можливостями не потрапляє до зведень офіційної статистики.

Цю різницю між вітчизняною статистикою і світовими оцінками слід враховувати при оцінці ситуації, хоча й офіційна цифра (майже 2,7 млн.) теж достатньо вагоми показник актуальності проблеми інвалідності для України. До того ж, щоб реально уявляти кількісний аспект проблеми, слід мати на увазі, що близько 20% інвалідів становлять інваліди I групи і діти-інваліди, тобто ті, хто значною мірою потребує обслуговування іншими людьми.

Особливу стурбованість викликають тенденції процесу інвалідизації населення України у динаміці останніх років.

У поданій таблиці наведені деякі показники інвалідизації населення України за 5 років (1995–1999 рр.), розраховані на підставі офіційних даних Державного комітету статистики України.

Як видно з наведеної таблиці, майже всі щорічні показники (окрім загальної кількості населення, що зменшується) зростали. Найбільш виразно цю динаміку унаочнює рисунок 1: щорічно кількість осіб з функціональними обмеженнями прямо пропорційно збільшувалася, тобто процес зростання не уповільнювався з роками.

Показники	Роки				
	1995	1996	1997	1998	1999
Все населення, млн. осіб	51,7	51,3	50,9	50,5	50,1
В т. ч. інвалідів, млн. осіб	2,230	2,322	2,380	2,376	2,519
В т. ч. інвалідів I групи, млн. осіб	0,292	0,306	0,310	0,307	0,326
Дітей-інвалідів, млн. осіб	0,115	0,120	0,126	0,134	0,145
Разом інвалідів I групи і дітей-інвалідів, млн. осіб	0,407	0,426	0,436	0,441	0,471
Інвалідів відносно всього населення, %	4,31	4,53	4,67	4,70	5,02

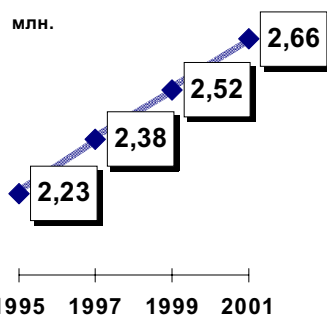

Рис. 1. Динаміка зростання кількості осіб з функціональними обмеженнями в Україні

Важливо, що ця тенденція посилювалася зі зменшенням населення країни (рис. 2).

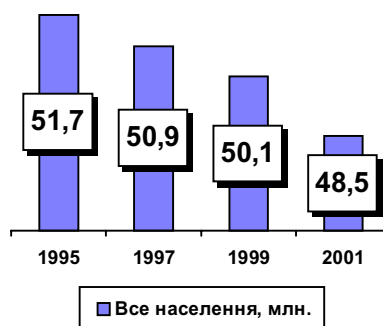

Рис. 2. Динаміка зменшення кількості населення України

Якби відбувався приріст населення, причому в такій самій або більшій пропорції, як і приріст осіб з функціональними обмеженнями, то їхня питома вага у складі всього населення не зростала б і процес можна було б вважати сталим. Але протягом цих років кількість населення постійно зменшувалася і цей процес не уповільнювався.

Унаслідок зменшення населення і одночасно збільшення осіб з функціональними обмеженнями, їх питома вага в складі населення України за 1995–2001 рр. зросла з 4,31 до 5,48 % (рис. 3).

Якщо припустити, що й надалі такими темпами збережеться тенденція зменшення населення і зростання кількості осіб з функціональними обмеженнями (хоча, природно, демографічні процеси не можна прогнозувати шляхом примітивної екстраполяції), тоді, наприклад, через 50 років населення України становитиме 34 млн., з них 5,4 млн. (16%) – люди з функціональними обмеженнями. Якщо ж для вихідних даних підрахунок взяти не офіційну статистику, а прийнятий у світі оціночний орієнтир середньої кількості інвалідів у країні (10% населення), тоді кількість осіб з функціональними обмеженнями в Україні через 50 років становитиме понад 30% жителів.

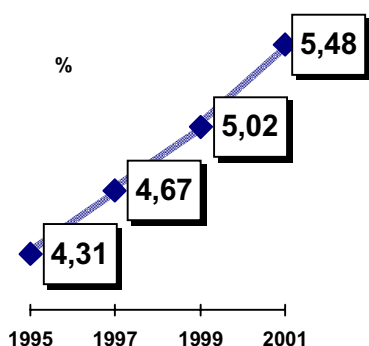

Рис. 3. Динаміка питомої ваги осіб з функціональними обмеженнями в складі населення України

Безумовно, наведені розрахунки не можуть розглядатися як коректно обґрунтований кількісний прогноз, тому що одночасно діятимуть й інші чинники суспільно-історичного процесу. Але ці розрахунки показують наявність досить впливових негативних тенденцій процесу інвалідизації населення України, що ускладнюються демографічними показниками останніх років. Зміни цих тенденцій пов'язані передовсім із сподіваннями позитивних змін у суспільному розвитку, зі змінами демографічної ситуації, з прийняттям спеціальних заходів щодо поліпшення стану здоров'я населення і, головне, з удосконаленням вітчизняної системи інтеграції осіб з функціональними обмеженнями у повноцінне суспільне життя, використання їхнього потенціалу в культурному та економічному розвитку країни. Таке вдосконалення має відбуватися на підставі ідентифікації й аналізу перешкод, які на цей час заважають наближенню до кращих світових зразків діючої системи соціальної роботи стосовно осіб з функціональними обмеженнями в Україні.

Завдання дослідження. Ідентифікувати деякі соціальні проблеми осіб з функціональними обмеженнями, визначити важливі перешкоди їх вирішенню інноваційними засобами соціальної роботи.

Матеріали дослідження. Найбільш поширені соціальні проблеми осіб з функціональними обмеженнями стосуються майже всіх аспектів життєдіяльності цієї категорії населення. Дані соціологічних досліджень свідчать, що це проблеми медичної, психологічної та соціальної допомоги, догляду та обслуговування в сім'ї або поза нею, пенсійного забезпечення, доступу до архітектурних споруд і транспортних засобів, реалізації творчих здібностей, освіти й працевлаштування, комунікації (зв'язку, спілкування, отримання і

надання інформації тощо), інші соціальні проблеми, пов'язані як з об'єктивними чинниками стану здоров'я осіб з функціональними обмеженнями, так і з суб'єктивними: – недосконалістю діючої системи соціальної допомоги, соціального захисту, соціального забезпечення цієї категорії населення⁷.

Шляхи вирішення більшості з цих проблем окреслені законодавчими і нормативними актами України. Але їх реалізація гальмується не стільки певною недосконалістю чинної законодавчо-нормативної бази, скільки практикою її застосування. Щодо законодавства в цілому, можна вважати, що на сьогодні в Україні сформована державна система соціальної підтримки осіб з функціональними обмеженнями відповідно до Законів України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, “Про освіту”, “Про пенсійне забезпечення”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, Основ законодавства України про охорону здоров'я, Основ законодавства України про культуру, нормативно-правових документів, розроблених у межах програм “Освіта. Україна XXI століття”, “Діти України”, низки постанов Кабінету Міністрів України тощо.

Слід зауважити, що чинне законодавство постійно удосконалюється. Наприклад, в особливо плідні, з точки зору законотворчості у цій сфері роки (2000–2002), лише за останні три місяці 2000 р. було прийнято шість законодавчих актів стосовно людей з інвалідністю⁸, а на середину 2002 р. кількість нормативних актів, які регулюють цю діяльність, включаючи закони та постанови, прийняті Верховною Радою України з питань соціального захисту інвалідів; акти Президента України

щодо розв'язання проблем інвалідів; міжнародні акти та угоди щодо соціального захисту осіб з обмеженими фізичними можливостями, ратифіковані та укладені Україною; нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, які регулюють питання соціального захисту громадян з особливими потребами; інструктивні матеріали по реалізації прав інвалідів, розроблені на реалізацію Законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України складала загалом число 89⁶. 2003 р. нормативно-правову базу щодо підтримки людей з функціональними обмеженнями поповнили понад 30 документів. Це постанови Кабінету Міністрів України, постанови і закони, прийняті Верховною Радою України, постанови і рішення Верховного, Конституційного та Вищого господарського судів, накази та інструкції міністерств і відомств (зарєєстрованих Міністерством юстиції України). В тому числі набули чинності важливі акти: Постанова Верховної Ради України від 20.02.2003 р. № 560-IV “Про стан забезпечення в Україні встановлених чинним законодавством соціальних, економічних, правових і конституційних гарантій у сфері соціального захисту та реабілітації інвалідів”; Постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 250 “Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям”; Наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2003 р. № 212 “Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України”; Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 08.12.2003 р. № 331 “Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення населення України технічними засобами реабілітації”.

І хоча наявна правова база потребує вдосконалення, вона й зараз є досить міцним підґрунтям для вирішення проблем людей з функціональними обмеженнями. Отже можна вважати, що у сфері правового забезпечення існуючі проблеми по-

в'язані перш за все не з якістю вітчизняної нормативно-правової бази, а з недосконалістю механізмів її застосування й забезпечення виконання вимог законодавства. Недоліки забезпечення виконання вимог законодавства стосуються багатьох напрямів вирішення проблеми інвалідності, але запровадженню нових, сучасних форм і методів навчально-виховної і корекційної роботи, лікуванню, оздоровленню і реабілітації, повноцінному соціальному супроводу життєдіяльності самих осіб з функціональними обмеженнями та їх сімей найбільше перешкоджає обмеженість бюджетних асигнувань та недостатність зусиль багатьох органів державної виконавчої влади місцевого самоврядування.

Суттєві недоліки щодо виконання чинного законодавства пов'язані з людським фактором – рівнем професійної етики фахівців соціальних, педагогічних, медичних установ, які мають опікуватися проблемами осіб з функціональними обмеженнями. За суб'єктивними оцінками членів сімей, де є особи з функціональними обмеженнями, поки що мають місце випадки неуваги до потреб цієї категорії населення, відсутності співчуття, доброзичливості, бажання якнайкраще виконувати професійні обов'язки з боку тих посадових осіб, з якими ці люди зустрічаються в повсякденній практиці. Крім того, іноді приховується інформація про права осіб з функціональними обмеженнями та їх сімей, наявні місцеві можливості допомоги⁹.

Відчувається нестача кваліфікованих працівників, які володіли б сучасними психолого-педагогічними методами і формами спілкування, потреба у посиленні відомчого, а головне, громадського контролю за виконанням вимог законодавства. За даними соціологічних досліджень можна зробити висновок, що в ряді випадків потрібне оновлення кадрового складу спеціалізованих установ і закладів за рахунок

залучення нової генерації фахівців, яких готують нині вищі навчальні заклади країни, зокрема соціальних педагогів, дефектологів, практичних психологів, інших фахівців соціальної сфери. Отже, сьогodenні проблеми нормативно-правового забезпечення – це значною мірою проблеми дотримання законодавства на належному рівні усіма ланками державного управління й фахівцями первинних структур. Крім того, очевидно, що вітчизняному суспільству поки що бракує сучасних світоглядних установок щодо такого соціального явища як інвалідність взагалі, більш наближених до загальносвітових норм, проголошених головними міжнародними документами, до яких приєдналася Україна протягом останнього десятиліття.

Ще одна перешкода удосконаленню системи соціалізації осіб з функціональними обмеженнями – організаційно-управлінська і функціональна невизначеність діяльності з розробки відповідної соціальної політики і конкретних напрямів соціальної роботи, яка тривалий час існувала на загальнодержавному рівні. Давалася взнаки відсутність координуючого відомства серед центральних органів державної влади, яке активно ініціювало б розроблення відповідної соціальної політики, єдиних підходів до впровадження заходів соціальної роботи стосовно осіб з функціональними обмеженнями, тісну співпрацю з громадськими організаціями інвалідів. Останнім часом Міністерство праці та соціальної політики України взяло на себе провідну роль у цій сфері, але очевидно, що зусиль одного міністерства замало – подальша перспектива удосконалення системи полягає у міжгалузевій площині, потребує міцної кооперації, поєднання зусиль різних відомств та муніципальної влади, відповідного наукового обґрунтованого управління. Це, перш за все, стосується структурних підрозділів і місцевих органів тих

організацій, які зараз виконують безпосередню роботу щодо підтримки осіб з функціональними обмеженнями – Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах сім'ї та молоді. На думку фахівців, доцільність об'єднання і координації спільних зусиль зазначених органів, ефективного розподілу спільних ресурсів не викликає сумніву. А поки що у практичній діяльності, зокрема місцевих органів самоврядування, відсутність єдиних загальнодержавних підходів з деяких питань часом призводить до різних казусів.

Наприклад, чудова ініціатива Київської міської державної адміністрації зі створення у районах м. Києва центрів соціальної реабілітації для дітей, хворих на дитячий церебральний параліч та деякі органічні ураження нервової системи (з урахуванням 12-річного досвіду громадської організації "Церебрал"), два роки тому наштовхнулася на міжвідомчу неузгодженість. Центри для дітей, начебто природно, були створені при центрах соціального обслуговування, допомоги та захисту одиноких пенсіонерів, інвалідів та малозабезпечених, що підпорядковані районним управлінням соціального захисту населення. Відповідно, працівники дитячих центрів мали працювати за нормативами, діючими у системі соціального захисту населення. Це означало, що лікарям та педагогам не зараховується професійний стаж, вони не користуються додатковою відпусткою, не мають скороченого робочого часу за нормами системи освіти і охорони здоров'я. Невелика оплата, не завжди вдале адміністрування з боку служб соціального забезпечення, яким бракувало досвіду соціальної реабілітації дітей-інвалідів, провоку-

вали плинність кваліфікованих кадрів, а вакантні місця як правило, заміщалися непрофесіоналами. Це тільки один невеличкий приклад щодо перешкод впровадженню інноваційних форм і методів соціальної роботи з особами, які мають функціональні обмеження.

Висновки. Люди з функціональними обмеженнями у вітчизняному суспільстві відчують негативний вплив багатьох соціальних проблем, пов'язаних з освітою, працевлаштуванням, медичним обслуговуванням, матеріально технічним та інформаційним забезпеченням повноцінної інтеграції у суспільне життя. Кожна з цих проблем (і багатьох, не згаданих у дослідженні) є темою для ґрунтовного вивчення задля удосконалення діючої системи соціальної допомоги, захисту і забезпечення осіб з функціональними обмеженнями.

Чинне законодавство створює певне підґрунтя для удосконалення зазначеної системи, але ефективність цієї діяльності в багатьох випадках гальмується практикою його застосування.

Важливу роль у вирішенні основних соціальних проблем осіб з функціональними обмеженнями може відіграти об'єднання і координація зусиль центральних органів державної влади у напрямку розбудови цілісної, науково обґрунтованої системи соціальної реабілітації та інтеграції осіб з функціональними обмеженнями, з урахуванням досвіду практичної соціальної роботи зарубіжних та вітчизняних громадських організацій, місцевих органів самоврядування. Такий підхід, у числі інших проблем, може розв'язати невирішені міжвідомчі питання, ініціювати подальше удосконалення законодавчо-нормативної бази, сприяти поліпшенню практики виконання вимог діючого законодавства.

1. Стандартні правила щодо урівняння можливостей інвалідів: [Прийняті Генеральною Асамблеєю ООН на 48-й сесії 1993 р. (резолюція 48/96)] / Пер. укр. – Львів: Т-во “Надія”, 1996. – С. 5–6.
2. *Mosťinán O.* Державна політика щодо інвалідів: перспективи та пріоритети // Соціальний захист. – 2002. – № 11. – С. 13–16.
3. Всемирная программа действий в отношении инвалидов. Принята 37/52 резолюцией ГА ООН от 3 декабря 1982 г. – Хроника ООН, A/#./351/Add.1/1, прилож.
4. Последовательная политика реабилитации инвалидов : Типовая программа реабилитации и интеграции для национальных государственных органов. – Страсбург, 1992.
5. *Зверева І. Д., Іванова І. Б.* Концептуальні основи соціального захисту людей з функціональними обмеженнями (за матеріалами ООН) // 36. теорет. та метод. матеріалів для працівників соціальних служб для молоді. – К.: Вид-во “А.Л.Д.”, 1995. – С. 4–13.
6. Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами: Державна доповідь. – К., 2002. – 160 с. – (Препр. / Міністерство праці та соціальної політики України; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство освіти і науки України та ін.).
7. Соціальна адаптація дітей з функціональними обмеженнями в умовах великого міста : Звіт про НДР / Український ін-т соціальних досліджень. – К., 2001. – 91 с. – Арх. УІСД.
8. Закон України від 16 листопада 2000 р. № 2109-III “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”; Закон України від 30 листопада 2000 р. № 2116-III “Про внесення змін до Закону України “Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування підприємств та організацій громадських організацій інвалідів”; постанови Кабінету Міністрів України: від 12 жовтня 2000 р. № 1545 “Про схвалення Концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів”; від 26 грудня 2000 р. № 1888 “Про утворення комісії з питань діяльності підприємств та організацій громадських організацій інвалідів”; від 6 грудня 2000 р. № 1780 “Про внесення змін до положення про медико-соціальну експертизу”; від 7 грудня 2000 р. № 1788 “Про подальший розвиток вітчизняного виробництва засобів реабілітації інвалідів”.
9. *Іванова І. Б.* Соціально-педагогічна робота з дітьми-інвалідами в системі соціальних служб для молоді: Дис. ... канд. пед. наук. – Київ, 1998. – 164 с.– (Машинопис).

Подано до редакції 03.10.2003

Abstract. Disability as a Social Problem of the Contemporary Ukrainian Society

The article is based on the data obtained from the research projects conducted by the State Institute for Family and Youth, and the Ukrainian Institute for Social Research throughout 1999 – 2003 and highlights the issue of disability as one of the major social problems of the contemporary Ukraine. The article attempts to project the long-term impact of the current aggravation of the situation in the field in the context of the general demographic trends in the country. It is stressed the importance of co-operation between the relevant ministries and other state agencies, and local governments within the state policy on support to disable people. Such policy is to ensure a strict implementation of the existing legislation called to support disable people and strengthen the capacities for the integration of people with disabilities into social life.